

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יט, תשכ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בקונטרס קפ"ח—קפ"ט של „לשוננו לעם“ (אייר-סיוון תשכ"ח) הדפסנו שני מאמרים בהקפדה על פרטים אלה — לשם הדגמה.

י ה ו ד ה ר צ ה ב י

מונחים עבריים לחג הסוכות בלשונם של יהודי תימן

דיבורם הערבי של יהודי-תימן משובץ בלשונות עבריים ובניבים יהודיים. יסודות הללו שייכים ברובם לתחום הדת והיהדות. מקורותיהם מקרא ומשנה, מדרש ואגדה וספרי אחרונים. מטבעות לשון אלו כמה צורות להם: מהם עברית צרופה, מהם צירוף עברי-ערבי, ומהם שאילות ותרגומים מן העברית. חשיבות רבה נודעת להם להכרת ההואי היהודי של יוצאי תימן ולחקר הלשון העברית והמסורת היהודית שבפיהם. בייחוד גדול ערכם של אלה, שנתייחדו לבני תימן ושאינם נהוגים בלשונם של יוצאי גלויות אחרות. כמה וכמה מהם חותם קדמות טבוע עליהם, ומצאנו זכרם בספרות הגאונים ובדפי הגניזה. ניבים אלה, שבגלות תימן היו שגורים בפי הכול, הולכים ונשכחים בארץ-ישראל עקב קיבוץ גלויות והדיבור העברי של העם בישראל. עד עתה לא נמצא להם גואל, שילקטם ויביאם לאוצרותיה של הלשון העברית. זכות ראשונים לפרופ' ש"ד גויטיין, שבמאמרו „היסודות העבריים בשפת הדיבור של יהודי תימן“ (”לשוננו“, כרך ג, עמ' 241

356—380) כלל רשימה של חלק מהם, עמ' 366—371).

ברשימה קצרה זו מכנס אני את המונחים העבריים, הקשורים בחג הסוכות, שיש בהם שינוי המקובל הן מצד הלשון הן מצד מסורת הניקוד. כדי שלא להטריח על הקורא, איני מרבה בציוני מקורות ומקבילות, לפי שלא למחקר נתכוונתי, אלא להצלת הדברים משכחה.

א. אֶתְרוֹג: התי"ו בדגש גם בדיבור וגם בתפילה. כך הוא תרגום אונקלוס במסורת-תימן ל"פרי עץ הדר" (ויקרא כג, מ) — אֶתְרוֹגִין; וכך גורסים בהושענות רס"ג ליום שלישי שלחג: עמוסים כֶּאֱתְרוֹג בריח ובטעם (תכלאל "עץ חיים", ח"ב, סז ע"ב).¹ כבר העיר פרופ' ש' מורג (העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 62), שדיגוש התי"ו אינו לפי כללי המסורת הטברנית. הוא נוטה להניח, שיסוד הדגש הוא בצורתה המקורית של המלה (בפי יהודי-תימן: תַּרְנֶגֶל, רבים: תַּרְנֶגֶל). אסמכתא לדבריו יש למצוא בניקודה של התיבה בסידור רס"ג אֶתְרוֹגִין (עמ' רלט, שורה 7). הרי"ש בשורק והגימל בדיגוש כצורות התיבה המקורית בערבית: אֶתְרֶגֶל, אֶתְרֶנֶגֶל.

ב. בֵּית הַשְּׂאוּבָה (ולא: בֵּית הַשְּׂוֹאֵבָה): כך הוא הלשון בהושענות ר' סעדיה ליום ראשון: ענה שוקדי שמחת בית השאובה (תכלאל, שם, סד ע"ב; וכן גרסת הפנים בסידור רס"ג, עמ' רמד, שורה 11). וכן בסליחה ליום הכיפורים "אתאנו עדיך לערוך שועה": "טהר בית השאובה" (סידור רס"ג, עמ' שטז, ש' 5). באחד המקורות מנוקדת התיבה

---

1. באותה הושענא נדפס "ענה בידם אתרוג דמיון לב" בתי"ו

רפויה, וטעות דפוס הוא.

הַשְּׁאוּבָה (שם, הע' 5). בשירת תימן: ונקבץ לשמחת השאובו:
(השיר "אלהים אשאלה יחיש משיחו"). על מקור המלה
וגלגוליה עיין מילון בן־יהודה, עמ' 6782, הערה 2; על ניקודה
במקורות השונים עיין מאמרו של י"נ אפשטיין, "תרביץ",
ספר ג, עמ' 135—136.

ג. חתום ערבה: בשם זה נקרא יום הושענא רבה.
חיתום — על שם חתימת גזר דינו של אדם. ערבה — על שם
הערבה, שנוטלים באותו יום. ליל הושענא רבה נקרא "לילת
אלחיתום" או "לילת אֶלְקֶרְאִיהַ" (ליל הקריאה — על שם
הלימוד בו. מונח זה מאוחר הוא, ויסודתו במנהג הלימוד
שהנהיגוהו המקובלים). הלשון במחזור תימן: ליל שביעי
שהוא ליל החתום (תכלאל "עץ־חיים", ח"ב, סא ע"ב). באיגרת
שהריצו ראשי הקהל בצנעא בשנת תרל"ו אל חברת "כל
ישראל חברים" מצינו את הלשון "וכן עשו ביום חיתום
ערבה" (בכתובים).

שני המונחים מצויים במקורות. חיתום על דרך הלשון:
תשובת רשעים מעכבת וגזר דינם מחותם (אבות דר' נתן,
פרק לט). הרמב"ן בפירושו לכתוב "סר צלם מעליהם"
(במדבר יד, ט) מכנה לילה זה "ליל החותם". ר' יצחק אבוהב
מחבר "מנורת המאור" כותב: "וביום האחרון של חש"מ
[חול של מועד] מחג הסוכות נקרא יום הושענא רבה. וליל ז'
נקראת ליל החותם לפי שבחג נידונין על המים, והכל הולך
אחר החתום². וי"א [ויש אומרים] שהיא גם כן חותם חיי בני

---

2. כך הלשון במהדורת יהודה פריס־חורב, ירושלים תשכ"א.

בכמה מהדורות אחרות אף כאן הלשון הוא "החותם".

אדם" (סי' קנב). דבר האומר דרשני, שמונת זה עדיין לא נכלל במילונים העבריים.

ערבה מצוי כבר בלשון המשנה: יום שביעי שלערבה שחל להיות בשבת (סוכה ד, ג). בתלמוד ירושלמי היום מכונה בשם ערבה סתם: "ר' סימון מפקד לאילין דמחשבין יהבון דעתכון דלא תעבדין לא תקיעתה בשבת ולא ערבתא בשבתא" (סוכה פ"ד, ה"א). פירש "קרבן העדה": "צוה לאותן שחושבין העיבור לקבוע המועדות עפ"י החשבון, שיתנו דעתן דלא לקבוע ר"ה ויום ערבה בשבת". ומצאנו, שר' שמואל הנגיד מכנה באחד משיריו את יום הושענא רבה בשם זה:

"זכור אחי בלכתנו שנינו / אלי בית התפלה יום ערבה" ("הירהב הזמן ברבי ורבא").

יש להניח, ששם זה היה מקובל בפייהם של יהודי ספרד כדרך שהוא מקובל עד היום בפי יהודי פרס.

ד. טוב: הוא משחק נערים בפצלות של חוטרי ערבה בימי חול המועד שלחג (על פרטי המשחק עיין י' קאפח, הליכות-תימן, עמ' 60; י' נחום, מצפונות יהודי-תימן, עמ' 127).

ה. לולב, לולבין (במילונים: לולב, לולבים): הברכה היא, "על נטילת לולב" (תכלאל, "עץ חיים" ח"ב, נט ע"ב). תרגום אונקלוס ל"כפות תמרים" (ויקרא כג, מ). במסורת תימן — לולבין. וכן הניקוד בסידור ר' סעדיה, בתפילה הארמית שהחזן אומר ביום הושענא רבה (כמנהג תימן לאחר אמירת ההושענות בכל ימי החג): "ותסבון בידיכון פירי אילנא אתרוגין לולבין והדסין וערבין דנחל" (רלט, שורה 8; והוא

תרגום הכתוב ויקרא כג, מ). כנגד זה בהושענות „ענה גוית שדרתם כלולב רוע יצרם יכפר לולב” (סידור רס”ג, עמ’ רמה, שורה 3). במסורת הבבלית ניתנות זו בצד זו: לולב, לולבין, לולבי (א’ פורת, לשון חכמים, עמ’ 117, שורה 12). בתלמוד בבלי: הרואה לולב בחלום אין לו אלא לב אחד לאביו שבשמים (ברכות נז ע”א). ואע”פ שראיה אין כאן, מכל מקום רמז יש כאן.

ו. מצוה: מוסב לכל ד’ המינין, על שם שניטלין לשם מצווה. אדם אומר לחבירו: „קנית מצווה?”. וכן הלשון ב”עץ-חיים” (תכלאל ח”ב, נט ע”ב): „וצפה’ מסכה’ אלמצוה אלחומה פי ימאנה ואלתרנגה פי שמאלה ויחרך אלמצוה” [ודרך התזקת המצווה: האגודה בימינו והאתרוג בשמאלו ומנענע המצווה]. ז. משלש: הוא ההדס. שגור בעיקר בדיבור. לשון קיצור מ”הדס משולש”. במחזור תימן „הדס משולש” (תכלאל „עץ-חיים”, ח”ב, נט ע”א). בצדו מקובל גם „הדס”.

ח. סכף — כ”ף בדיגוש: שלא כמסורת המקרא הטברנית מדגישים יהודי תימן בלשון חכמים בדגש קל את הגאי בגדכפ”ת, גם כשהם באים אחרי שווא נע (עיין ש’ מורג, העברית שבפי יהודי תימן, עמ’ 59).

ט. ערב אלעיד (ערב החג): מיוסד על התיבה „ערב”, לפי שהחג חל בערבוב של אותו יום.

י. ערב אלערב: היום שלפני ערב החג. התכונה הגדולה לחג גרמה ייחוד שם גם ליום הקודם לערב החג.

יא. פזמון, פזמונים: אמור על פיוטי שמחת תורה ועל פיוטי שמחה בכלל (בניגוד לפיוטי ימים נוראים המכונים

„סליחות“). בשירי מענה אלה מזמר הקהל, בפזמון חוזר, כנגד החזן. „ופזים“ הוא התרגום הארמי של „ויען איוב“ וכתובים אחרים (עיין הערוך, ערך פזמון).

יב. שְׁעָנָא, שְׁעָנוֹת : לולב, או ג' המינין האגודים בלולב. קיצור מהמלה הוֹשַׁעְנָה (הושענה, הושענות נתייחדו לפיוטי ההושענות, הנאמרים בימי החג בתפילת שחרית לאחר ההלל). בתלמוד הושענא הוא הלולב האגוד, ואף ההדס לעצמו (סוכה לא ע"א), ובלשון האחרונים גם הערבה. בן־יהודה (עמ' 1062) קובע, כי כבר בימי בית שני כינה העם את אגודת הלולב, ובפרט את הערבה, הושענא.

לפי המילונות הערבית שְׁעִינָה (רבים : שְׁעָאנִין) הוא ענף תמר. עפ"י נקרא החג הנוצרי „אחד (עיד) אלשעאנין“ [יום ראשון של לולבים], על שם שביום זה הם צועדים בתהלוכה בסך, ובידיהם כפות תמרים וענפי זית, ומזמרים „הושיעה נא, בן דוד!“

בפי מוסלמי תימן „שעאנין“ הם אתרוגי הנענוע הקטנים (להבדילם מן הגדולים, שנועדו לאכילה).

יג. שְׁעִינָן : נענע לולב ; שְׁעִינָן : נענוע לולב. אדם שואל לחברו : „שעננת ?“ [נענעת לולב ?] או שמצווה לו : „שענן !“ [נענע את הלולב !]. כבר בעל הערוך, ערך שַׁעַן, ציין, כי תרגום „וכל עצי השדה ימחאו כף“ (ישעיה נה, יב) הוא : ישענון בענפה. אולם הפועל כצורתו מצוי ב„מדרש הגדול“ : „מעשה בר' יהודה ביר' אלעאי שהיה יושב ושונה לתלמידיו ועברה כלה לפניו. אחז בידו שרביט שלהדס והיה משענן בו עד שעברה כלה מלפניו“ (מהדורת מ' מרגליות, עמ' פח.

שורות 3—5), ופירש בעל „ספר המרגלית“: „והיה משענן בו, פירוש מנענעו דרך שחוק. תרגום ימחאו כף ישעננון בנופיהון“. ללשון משענן שבמעשה ר' יהודה ביר' אלעאי יש כמה חילופי-נוסח (עיין בן יהודה, עמ' 7358, הערה 1), אך גרסת יהודי תימן גם בתרגום הכתוב וגם במדרש הגדול היא משענן, כצורה השגורה בפיהם בדיבור. חנוך ילון במאמרו „לשון הפיוטים ולשון חכמים“ (ההד, שנה ט, חוברת א, עמ' לא) קבע, שלשון „מדרש הגדול“ עיקר, ומשמעות הפועל היא: נענע לקלוס.

בדיבורם של יהודי תימן משענן אמור על נענוע הלולב בלבד. אולם במחזור תימני כ"י קדום מצאתי: ידו שענון (אומרים שענון), וכוונת הדברים להושענות לרס"ג.

יעקב בהט

על לשון ראשונים ואחרונים:

„פעם“, „אף פעם“

למשה שרת ז"ל במלא שלוש שנים לפטירתו

א. פעם

אף בדיקה קלה של השימוש במלה פעם לצירופיה השונים מראה הבדל ברור שבין לשון ראשונים ובין לשון אחרונים.

בלשון ראשונים — לרבות המקרא — לא נמצא